

9(566)

4h-62

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՒՅԱՆ

ՄԵՇ ՈՃԻՐԸ

ԱՐԿԱՆ ԱՆՏՈՆՅԱՆ

ՄԵԾ ՈՃԻՐԸ

ԵՐԵՎԱՆ «ԱՐԵՎԻԿԱ»

1990

Անտոնյան Ա.

167882

Ա 624 Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Քալիաթ փաշա: [Վավերագրություն: Դպր. միջին և բարձր տարիքի համար].— Եր.: Արևիկ: 1990. 304 էջ:

Սփյուռքահայ գրող-հրապարակախոս Արամ Անտոնյանը (1887—1952) Տեր-Ջորի անապատում մահվան ճիրաններից ազատված հատուկ նշանակության է: Ներկա գիրքն ամփոփում է Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մի շարք արժեքավոր վավերագրեր, վկայություններ, հրամանագրեր, ծածկագիր հեռագրեր, նամակներ ու գրություններ, որոնք ուղեկցվում են 1915-ի ջարդերից հրաշքով փրկված հեղինակի մեկնաբանություններով: Գիրքը տպագրվում է լուսապատահե-նահանման եզրանակով:

Ա 4802010000 ( )
707 (01)

ISBN 5-8077-0870-0

Բոստոն 1991

†.

Մ Ե Ծ Ո Ճ Ի Ր Ը

Հեղինակ
ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԵՐՋԻՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԸ
Ե Ի
ԹԱԼԷԱԴ ՓԱՇԱ

ՊԱՇՏՕՆԱԿԱՆ ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ
ԲՑագիրներու ստորագրութեամբ եւ
Բազմաթիւ Պատկերներով

1921

ՏՊԱՐԱՆ «ՊԱՀԱԿ»-Ի
ՊԵՏԱԲԸՆ

Մ ՈՒ Տ Ք

ԽՂՃԻ ՉԱՅՆ ՄԸ

Շատ րան պակսեցաւ հայկական մարտիրոսագրութեան: Պակսեցաւ նախ զոհերուն ձայնը, որովհետեւ անոնք կոտորուեցան անանկ ճգնաժամային պահու մը միջոցին ուր գրեթէ ամէն քաղաքակիրթ ժողովուրդ՝ Գերման ընչաքաղցութեան յարուցած զարհուրելի փոթորիկէն իր սեփական գլուխը ազատելու կը նայէր, եւ հեւ ի հեւ կոբւին ընթացքին որմէ կախուած էր իր գոյութիւնը, միջոց ու տրամադրութիւն չունէր ուրիշներով հետաքրքրուելու: Զոհերը ոչ իսկ իրենց ձայնը կրցան հասցնել քաղաքակիրթ մարդկութեան, որովհետեւ ինկան հեռաւոր անյայտ անկիւններու եւ անմարդի անպատներու մէջ, եւ իրենց հոգեվարքի հոնդիւններուն, իրենց անհնարին չարչարանքին հազիւ քանի մը մարմրուն արձագանգներն են զորս Լորտ Պրայսի պաշտելի վեհանձնութիւնը յաջողեցաւ հրապարակել(1):

Բայց հայկական մարտիրոսագրութեան պակսեցաւ մանաւանդ խղճի ձայն մը, գութի՝ կարեկցութեան, ընդվզումի աղաղակ մը այն միլիոնաւոր ժողովուրդէն որուն վրայ կը ծանրանայ այս ահաւոր եղեռնին բովանդակ պատասխանատուութիւնը: Հինգ տարի՝ — այն հինգ զարհուրանքի տարիները, — եւ այդ հինգ տարուան ընթացքին ոչ մէկ թուրք երբեք բողոքի ձայն մը բարձրացուց այդ հրէշային ոճիրներուն դէմ որոնք ընդհանուր թուրք ժողովուրդին անուխով կը գործուէին Օսմանեան

---

(1) Le traitement des Arme'niens dans l'empire ottoman (1915-16). Par le Vicomte Bryce. (Extrait du Livre Bleu Gouvernement Britannique). Laval, Imp. Moderne, G. Kavanagh & C-ie (1916). in-8.

կայսրութիւն կոչուած գեհեներն մէջ: Ընդհակառակը, տեսակ մը *sadique* հրճուանքի յանձնուած էին բոլորն ալ, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը կը մորթուէր պատմութեան անծանօթ բարբարոսութեամբ մը:

Թերեւս բոլորն ալ համամիտ չէին այդ ոճիրներուն, բայց յաղթանակին վստահութիւնը զիրենք զինովցուցած էր Ռուսական մեծ պարտութենէն ետք, եւ այդ զինովութեան մէջ այլեւս հայկական սպանդը կ'արդարանար իրենց աչքին, դափնիի ոստ մը աւելի կը դառնար այն յաղթականի պսակին վրայ զոր արդէն իսկ իրենց գլխուն շուրջը բոլորուած կ'ենթադրէին:

Այդպէս կ'ըլլար նաեւ Գերման ժողովուրդին մէջ՝ Պէլճիգայի եւ Հիւսիսային Տրանսայի աւերումներուն համար: Գերմաններուն՝ ինչպէս Թուրքերուն մօտ՝ յաղթանակին ապահովութիւնն էր որ գործուած ահաւոր բարբարոսութեանց հանդէպ խղճի ամէն ձայն խեղճեց, եւ այդ երկու ժողովուրդներուն գործել տուաւ միւս ոճիրը, լութեան ոճիրը, որ այլեւս համամտութիւն մըն էր, եւ կը նուիրագործէր իրենց անունով գործուած բոլոր եղեռնագործութիւնները:

Ներկայ հրատարակութեամբ՝ այդ խղճի ձայնն է որ կը բերեմ հայկական մարտիրոսագրութեան: Իմ միջոցաւ՝ Թուրք մըն է որ պիտի խօսի, Թուրք մը որ Հայ ժողովուրդին ընդհանուր կոտորածին համար մասնաւորապէս հաստատուած պաշտօնատան մը մէջ կարեւոր պաշտօն մը վարած է երկար ժամանակ, եւ որուն ձեռքէն անցած են սպանդի բոլոր պաշտօնական հրամանները եւ այդ հրամաններուն գործադրութեան տեղեկագիրները:

Այդ թուրքը՝ Հալէպի գաղթականներու Տեսչութեան նախորդ գլխաւոր-քարտուղար Նախմ Պէյն է:

Ձինքը տեսեր էի 1916-ի սկիզբները, Եփրատի սահմանակից անապատներէն մէկուն՝ Մէսքէնէի մէջ, այն զարհուրելի օրերուն երբ Տէր Զօրի հսկայ ջարդին պատրաստութիւնները կ'ըլլային: Պաղտատի գիծին վրայ մնացած հայ գաղթականները կոտորելու որոշումը տրուած էր արդէն: Ձէքի Պէյ Տէր Զօրի կառավարիչը, անհամբեր հեռագիրներ կ'ուղղէր Հալէպ, պահանջելով թէ՛ այդ քաղքին, թէ՛ շրջակայ աւաններուն ու գիւղերուն, եւ թէ ճամբաներուն վրայ մնացած բոլոր Հայերը, որպէս զի ժամ առաջ գերագոյն հարուածը տայ:

Հալէպի գաղթականաց Տեսչութիւնը որ տարագրութեան բոլոր զարհուրանքին գլխաւոր կազմակերպիչը եղաւ, տեսնելով որ հակառակ տրուած հրամաններուն Մէսքէնէի մէջ եւ ամբողջ Եփրատի գիծին վրայ տակաւին ահագին թուով Հայ գաղթականներ կը մնան, իր գլխաւոր-քարտուղարը, Նախմ Պէյը կը զրկէր որպէս զի շուտով պարպ կայքը:

Բայց Նախմ Պէյ այդ գործին մարդը չէր, որովհետեւ գէշ մարդ չէր: Հազիւ մէկ քանի ձեւական առաքումներ (սէվիհյաթ) ըրաւ դէպի Տէր Զօր, եւ շատ շանցած՝ իրմէ ալ յուսախար՝ զինքը ետ կանչեցին: Պաշտօնանկ եղաւ նաեւ Մէսքէնէի Միւտիրը(2), Հիւսէին էֆէնտին, եւ միջոց մը

(2) Անպատիմ երկայնքը հաստատուած իւրաքանչիւր գաղթականի կայք իր մասնաւոր տեսուչը (Միւտիր) ունէր, որուն

դադրականները բոլորովին անտէր մնացին այդ անապատին մէջ, մինչեւ որ Հալէպի դադրականաց Տեսչութիւնը այն կողմերը զրկեց Հագգը Պէյ անունը կրող գագանը որ քիչ ատենուան մէջ Եփրատի բովանդակ գլծը մաքրեց մինչեւ Տէր Զօր :

Մարտին տարուելու համար Ատանայէն հսկողութեամբ հանուած ու փախած ըլլալով, ստիպուած էի ինքզինքս ծածկել այդ անապատին մէջ ուր ինկեր էի վերջապէս : Այս պատճառաւ, երբեք չէի ուզած Նաիմ Պէյի մօտենալ, հակառակ այն բոլոր բարի վկայութիւններուն զորս կուտային իր մասին : Երբ Մէսքէնէի Միւտիրը պաշտօնանկ եղաւ, տիրող շփոթութենէն օգտուելով փախայ Հայէպ, եւ ինձմէ ետք փախան նաեւ տասը Գօնիացի եւ Ատանացի ընտանիքներ : Ասոնց փախուստի ճամբան Նաիմ Պէյ հարթած էր : Եւ երբ Հալէպի մէջ նորէն ձերբակալուեցանք կեղծ անուններով, կառավարութիւնը ի զուր ձգնեցաւ հաստատելու թէ իրօք Մէսքէնէէն փախստականներ ենք : Մինակ Նաիմ Պէյի վկայութիւնը կրնար վճռական դեր մը խաղալ այդ առթիւ, բայց Նաիմ Պէյ ո՛չ միայն մեզ չմատնեց, այլ նոյն իսկ իր լութեան փոխարէն բան մը ալ չ'պահանջեց, մինչդեռ կրնար ուզածը առնել մասնաւորաբար այդ ընտանիքներէն որոնք հարուստ էին, եւ որոնք երկրորդ անգամ մը անապատ զրկուելով անխուսափելի մահուան մը դատապարտուած պիտի ըլլային :

Անկէ ասդին՝ անցնող երկուքուկէս տարիներու ընթացքին՝ հալածական ինչպէս որ մնացինք եր-

հրամանիմ ենթակայ էիմ ժամտարմըրիմ եւ ուրիշ ստորագաս պաւտօմեաներ :

բեմն Հալէպի, երբեմն Դամասկոսի ու Պէյրուսի, բայց մանաւանդ Լիբանանի մէջ, այլեւս բնաւ շտեմայ Նաիմ Պէյլը, եւ իր անունն անգամ մոռցեր էի երբ Անգլիացիք Հալէպ մտան, իրենց հետ բերելով նաեւ ազատութիւնը: Օգտուելով ատկէ, կ'աշխատէի գոնէ պատմութիւնը փրկել, հարցափորձելով վերապրողներէն անոնք որոնք տակաւին կրնային յիշել այն հինգ տարիներուն անպատում զարհուրանքն ու սոսկումները: Հազարաւոր կիներ, աղջիկներ, մարդիկ, այդպէս եկան մօտս, խօսեցան ու գրեցին: Բոլորն ալ իրենց պատմութիւնը ունէին, եւ ոչ մէկուն քաշած շարչարանքը ուրիշի մը կրածին կը նմանէր: Շատ անգամ կը խորհէի որ իւրաքանչիւրին համար առանձին հատոր մը գրել պէտք պիտի ըլլար, այդ ահաւոր զարհուրանքը գոնէ ընդհանուր գիծերու մէջ ամփոփելու համար: Եւ աւելի քան հարիւր հազար էին անոնք որոնք հատոր մը բան ունէին պատմելիք: Եւ տակաւին այս հսկայ գործին պիտի պակսէր պատմութիւնը անոնց որոնք ինկեր էին՝ հետերնին տանելով աւելի քան մէկ միլիոն հատորներու կորուստ մը. . .

Ահա այդ օրերուն Ատանացի բարեկամներ յանկարծ Նաիմ Պէյլի անունը միտքս ձգեցին, եւ խոստացան միջնորդելով զինքը իմ քովս գերել: Բուլորն ալ իրմէ բարիք տեսած էին, եւ կը յուսային որ թերեւս կարենայի զինքը խոստովանցնել:

Մեծ խանդավառութեամբ ընդունեցի այս առաջարկը: Նկատի առնելով այն երկար պաշտօնավարութիւնը զոր Նաիմ Պէյլ ունեցած էր Հալէպի գաղթականաց Տեսչութեան մէջ, պէտք էր շատ բան, նոյն իսկ ամէն բան գիտնար: Կը կարծէի որ թերեւս դրամական ակնկալութիւն մը պիտի կըր-

նայ գինքը խոստովանութեանց մղել, եւ այս մասին խօսեցայ Հալէպի Ազգ. Միութեան, որ զիս արտօնեց ամէն գնով ձեռք բերելու ինչ որ կրնար նոր լոյս մը սփռել հայկական ջարդերու մասին: Բայց նոյն իսկ առաջին տեսակցութիւնս Նախմ Պէյի հետ, զիս համոզեց որ շատ սխալ ենթադրութիւն մըն եմ ըրեր: Նախմ Պէյ դրամ չուզեց, հակառակ անոր որ նիւթապէս շատ փայլուն վիճակ մը չունէր:

— Թուրքերուն մեկնումը Հալէպէն՝ ոճրագործներու փախուստին պէս բան մը եղաւ, ըսաւ ինծի: Ես, խղճով հանգիստ ըլլալուս, չուզեցի այդ ոճրագործներուն խառնուիլ ու մնացի:

Ուրախ էր որ Հայերը գոնէ գինքը թշնամի չէին նկատեր:

Դրամի ակնկալութիւնը չունենալուն, գժուար եղաւ գինքը համոզել: Թուրքը ողջ էր իր մէջ, եւ կը վախնար որ պարտութեան հետեւելիք բոլոր պատուհասներուն մէջ որոնցմով իր ցեղը պիտի քաւէր հերուան ոճիրները, հարուած մըն ալ ինք տուած կ'ըլլայ իր խոստովանութիւններով: Շատ ճիգ պէտք եղաւ ինծի: Բայց ամէնէն աւելի իր վրայ ազդեցին պատմութիւնները այն կիներուն որոնք տասնեակներով կուգային սենեակս՝ իրենց քաշած ցաւերուն ու սոսկումներուն վերյիշումը արձանագրել տալու, եւ զորս իրեն կը հաղորդէի յաջորդաբար:

Շարաթներ տեւեց իր ամբողջական խոստովանութիւնը: Միշտ կտոր կտոր՝ գրեց ու բերաւ, որովհետեւ միշտ գրաւուած մնաց այն սարսափէն թէ իր ցեղին ընդհանուր շահուն պիտի վնասեն այդ թուղթերը զորս ինծի կը յանձնէր գրեթէ մէ-

կիկ մէկիկ, ամէն անգամուն երգում ընելով որ այլեւս վերջինն է տուածը, եւ ամէն անգամուն նոր ու միշտ աւելի տաժանագին ճիգերու դատապարտելով զիս: Տանջանք մը կը դառնար զինքը համոզելու այդ աշխատութիւնը, տանջանք մը զոր, — կը հասկցուի անշուշտ, — սիրով կը տանէի:

Ահա Նաիմ Պէյի այդ յիշողութիւններն են զորս հրատարակութեան կը յանձնեմ այսօր: Խորապէս համոզուած եմ որ Նաիմ Պէյի այդ խղճի ձայնը երբէք չպիտի պոռթկար, եթէ Թուրքիա յաղթական ելած ըլլար պատերազմէն: Հակառակ անոր որ լաւ մարդ էր, ինք պլ տակաւ պիտի անբարոյականար յաղթանակին տուած բարբարիկ գինովութեան մէջ: Եւ Թուրք ցեղին ընդհանուր ցնծութեան ինք ալ իր ձայնը պիտի տանէր, առանց երբեք մտքէն իսկ անցնելու թէ մէկ միլիոնէ աւելի այն տարաբախտ զոհերուն վրէժի արդար, գրեթէ աստուածային իրաւունքը կը մեռնի այդ յաղթութեան ազազակներուն մէջ: Անշուշտ շատ բան ալ ծածկեց, չտուաւ ինչ որ կրնար տալ: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, ազգովին միշտ երախտապարտ պիտի մնանք իրեն որ գոնէ այդքանը ըրաւ:

Անկախաբար այդ անձնական յիշողութիւններէն, — ինչ որ անհունապէս աւելի կարելոր պիտի դառնայ պատմութեան համար, — Նաիմ Պէյ մեզի յանձնեց շատ մը պաշտօնական տօքիւմաններ, — նախարարական հետազիրներ, կուսակալներու հրամանագրեր, Իթիհատի Քօմիթէին կողմէ զրկուած պաշտօնագրեր, — որոնցմով աշխատեցան հուրի եւ արիւնի յորձանքի մը մէջ՝ ընդհանուր բնաջնջումով մը խեղդել, անհետացնել հայ ցեղին անունով գոյութիւն առած քաղաքական խնդիր մը որ

նուիրականացած էր դարեր տեւող անօրինակ մարտիրոսութեամբ մը :

Փէօն-Թիւրք կառավարութիւնը հայկական ջարդերուն վերաբերող թուղթերը անհետացուցած ըլլալով, պաշտօնական փաստերը կը պակսէին մեզի : Այս պակասն էր զոր լրացուց Նաիմ Պէյ, յանձնելով այդ տօքիմանները որոնք իր ձեռքէն անցեր էին Հալիպի Գալթականաց Տեսչութեան մէջ պաշտօնաւարած տանը, և զորս մասամբ պահեր էր, թերևս ապագայ պատասխանատուութենէ մը վախնալով : Այդ տօքիմաններուն մէկ մասը իր յիշողութեանց ընթացքին արտադրած է, և անոնցմէ ամէնէն կարևորներուն ընագիրները լուսանկարուած են ներկայ աշխատութեան մէջ :

Կարելի չէ առանց սարսուալու կարդալ գազանային շնականութեամբ մը պրուած այդ հրամանագիրները, որոնք պատմութեան մէջ իրենց նմանը չունին ու չպիտի ունենան, որովհետև թուրքերն իսկ զժուար թէ երկրորդ անգամ մըն ալ կարենան հասնիլ բարարոսութեան այն աստիճանին որով կատարեցին այս անդամուան ջարդերը, և որոնք, — ասիկա պէտք է մաղթենք մարդկութեան պատուին ու խղճմտանքին համար, — երանի՜ թէ իրենց «կարապի երգ»ը ըլլային :

Այդ բարբարոսութիւնը կրնայ զարհուրանքի ցնցումը տալ նոյն իսկ իրենց նախահայրերուն, որոնք ապահովարար պատիկ բարբարոսներ չեն եղած, գրեթէ մարդկութիւն մը ջարդած են հինգ-վեց դարս ընթացքին :

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՒՆԵԱՆ

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆԱԻՄ ՊԵՅԻ
ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ա.— ԶԱՐԴԱՐԱՐՆԵՐԸ